

Bajza József politikai értékvilága

A reformkori átalakulás sokoldalú embereket kívánt nálunk. Bajza József is egyszerre volt költő, prózairó, szerkesztő, történész, s ami a legfontosabb: kritikus. Mind e tevékenységekben a politikai meggyőződés volt a hajtóereje. Éppen az idő tájt volt fiatal ember, amikor a XIX. század fontos politikai áramlatai, a liberalizmus és a nacionalizmus eszméi beáramlottak Magyarországra. Bajza, a nemesi értelmiségi, ki egyedül önerejére, önnön képességeire volt utalva, még mint joghallgató híve lett mindkét eszmevilágnak. Erről ő maga vallott legkifejezőbben akkor, amikor a *Kossuth Hírlapja* 1848. december 12-i számában Zerffi Gusztáv vitacikkére válaszolt: „Én a liberalizmus levegőjében élek, mióta eszmélni tudok, soha nem mondtam és írtam le egy illiberális eszmét... én minden szabadelmű eszmének, s így az egyenlőségnek is, nemcsak polgári, hanem vallási jogokban is barátja vagyok s barátja voltam már azon súlyosabb időkben, mikor a szabadelműség áldozattal járt.”

Ez az önértékelés teljesen reális. Bajza tudott idehaza reformelveiért Kölcsey mellett a legmarkánsabb módon síkra szállni, a kritikus tevékenységet a legszélesebb körben a liberális politika szolgálatával összekapcsolni. Karakterisztikus személyisége szinte jelképévé vált a liberális törekvéseknek.

Jellemét, útválasztását származása és vagyoni helyzete sok tekintetben befolyásolta. Egyike volt azoknak a vagyontalan, értelmiségi szabad pályára lépett nemeseknek, akik egyik fő erejét képezték a reformokért vívott harcoknak Magyarországon. Attól kezdve, hogy az 1825. évi országgyűlésen mint jurátus közvetlen közelből megfigyelhette a nemesi osztályönzés, az üres dagály és a régihez ragaszkodás kiábrándító megnyilvánulásait, a fiatal Bajzának az ellenzékiesség oly életelemévé lett, mint a levegő. Annál is inkább, mivel diákéveit a gyorsan fejlődő Pesten töltve, majd falujába visszatérve folyvást rá kellett ébrednie város és vidék, polgári és feudális életforma kontrasztjára.

Gondolkodásában kezdettől fogva elkülönült mindenfajta társadalmi tekintélyelvűségtől: a fensőbbiség, a rang még az írói képességek világában is taszította. Nem volt előtte érdeme a régiségnek sem: viszolygott mindentől, ami bevégzettséget és mozdulatlanságot jelentett. Értékrendjében a tudás, a felkészültség kiemelkedő helyet foglalt el – már csak azért is, mivel ezt az em-

ber csak maga képes megszerezni magának. Előtte a legnagyobb hibák egyike a „teóriátlanság” volt, azaz a szempontok, elvek hiánya vagy zavarossága.

A teórián nem annyira elméletet értett, mint inkább a választott tárgyban való elmélyülést, áttekintő képességet, a jelenségek belső elrendezni tudását. Egységes, összefüggő, az embert biztosan vezérlő világképet. A felvilágosodás egyetemes haladáseszméje, a liberalizmus egyéniség- és fejlődéselmélete a romantika szabadságideája zavartalan egységgé forrt össze gondolatvilágában.

Kritikai alapállása sokkal többet foglalt magába az irodalmi művek bírálataánál: mindenekelőtt az addigi statikus és zárt, stabil és konzerválódott rendi eszmények és életvezetés tagadását jelentette. Bajza bíráló magatartása – Széchenyihez, Kölcseyhez hasonlóan – szemléleti-erkölcsi alapjaiban támadta a feudalizmust: a nemesi átlagmentalitás szokványyszerűsége, formalizmusa és egyoldalú érzelemkultusza helyébe a tudatosan felépített életvitelt, az egyéni döntések vállalását állította. Az irodalomban kívánta elkezdni az újfajta morál meghonosítását: semmi sem bosszantotta úgy, mint a feudális mecénatúra, az e területen megnyilvánuló szabadosság és felelőtlenség.

Bajza változott előjellel lett folytatója Kazinczy ideálvilágának: olyan irodalmat akart ő is, amelyre nem érvényesek a feudális közéletiség szabályai, de ezt a magasabb irodalmi közeget immár lehetőleg minél több olvasónak szánta. A közönség Bajza értelmezésében semmiképpen sem azonos a feudális írástudók régi gárdájával vagy a széphalmi mester szépségélvezőinek válogatott csapatával: a *szép szó* minden rendű és rangú híve beletartozhat. Bajza minden főbb megnyilatkozásában érezhető, hogy nemzeti közvéleményre, közfelfogásra kíván támaszkodni. Ez azt is jelenti, hogy bírálatait már vérbeli publicista módjára alkotja, számára az irodalom ideálvilága harci szféra a közvetlen társadalmi realitás ellenében. Nemcsak és elsősorban nem a tárgyalt művek kritikai megítéléséért írja cikkeit, hanem az új, liberális-romantikus gondolkodás követelményeinek elterjesztéséért, a régi normák hiteltelenítéséért.

A fiatal kritikus előképeit, eszmeforrásait a legnagyobb formátumú író-egyéniségek közül választotta ki. Olyanok tanításaiból okult, akik a személyiség autonómiájának, a küzdesnek és a kezdeményezésnek hirdetői voltak. A hazai kortársak közül Széchenyi és Kölcsey voltak rá legnagyobb hatással. Az előbbire Bajza már nagyon korán felfigyelt. Jelen volt az országgyűlésnek azon az ülésén, amelyen az ismeretlen huszárcapitány híres felajánlását tette, s e megnyilatkozásról elragadtatottan számolt be Toldynak. Alighogy megjelent a *Hitel*, nyomban megértette kivételes jelentőségét. Belső rokonságukat már a kortársak észrevették. A *Nemzeti Társalkodó* jó érzékkel állapította meg 1836 áprilisában: „Bajza a literatúrában az, mi gróf Széchenyi a politikai pályán.”

Széchenyi leginkább azzal mozgósította Bajza szellemi energiáit, hogy az utóbbi láthatta: a *Hitel* alkotója mint szegül ellen minden felsőbbbségre hivat-

kozó tekintélyi érvnek. Hogy kritikája előtt semmit sem tekint tabunak, s hogy az értelmet olyan végtelen mezőnek tartja, ahová mindenki eljuthat. Az ő emberideálja nyomán lett Bajzának is eszménye a szakember, aki egy-egy mesterség vagy tudományág hivatásos értője.

Nem kisebb szellemi rokonság fűzte őt Kölcseyhez is. 1830. október 21-én kelt levelében – a *Kritikai Lapok* megindulása előtt – nemcsak munkatársul kérte fel a költőt, hanem a vállalkozás programtanulmányának megalkotására is. E programértekezésében *A kritikáról* Kölcsey a kritikai műfaj hazai elmaradottságát éppúgy a rendiség közszelleméből eredezteti, mint másutt Bajza, s szintén határozottan elutasítja az akkori feudális közélet bárminő alkalmazását az irodalom területére. Leginkább az irodalom respublikájának gondolatával hatott Kölcsey Bajzára és nemzedékére. Oly szentenciózus téziseivel, mint „Minden író egy független status”, vagy „a literatori világ egyedül a józan ész, ízlés és tudomány igazgatása alatt van; hatalomegyesületek pedig, törvényszékek és törvényhatóságok itt nincsenek”. Mindkettőjük világlképe az individualitás eszméjén, az emberi önérték tudatán alapult.

1831 első heteiben megvalósult Bajza és barátainak régi vágya: megjelent önálló folyóiratuk, a *Kritikai Lapok*. A terv még 1826-ban született meg – de 1830–1831 pezsgő politikai légköre kellett ahhoz, hogy belőle valóság legyen. Erre az időre esik a romantikus irányzat kezdődő áttörése, s vele a régi és új irodalmiság ellentétének kiéleződése. Bajzáék szűknek érezték a kört, amelyben élniök adatott, másként akartak gondolkodni, mint apáik. Csak a kedvező alkalmat lesték, hogy a konzervatív irodalmiság híveivel megütközzenek.

1830-ban élesen megbírálták a pusztán kereskedelmi üzletnek tekintett *Conversations-Lexikont*. A sértett szerkesztő, Döbrentei Gábor gőgösen válaszolt, felsorakoztatva a szokványos nemesi érveket: őket a hazaszeretet lelkesíti; tiszteletre méltó férfiak műveit bírálni méltatlanság; hogyan merészel bírálni az, aki a kritizált mű tárgyában nem mutatott fel remekeket. Ekkor szólalt meg a vitában Bajza először. Fellépését azzal indokolta, hogy egy lexikon dolga nemzeti ügy. Kifejtette, hogy az irodalmat a magas színvonal közegévé kell tenni, területén csak az elhivatottak szólalhassanak meg. Érzékeli itt a hazafiság végképp szűk körűvé vált értelmezését, az önmagasztáló illuzionizmust – mindazt, ami ifjúsága óta olyannyira taszította. Bajza élesen elhatárolja az alkotó munka körét a társadalmi életben betöltött szereptől, bárminemű rangtól és kiváltságtól.

Másik írásában öntudatosan vállalja azt, hogy ők pártot formálnak. Bajzánál hangzik fel először pozitív minősítő elvként a párt fogalma a magyar irodalomban – annak eszközeként, hogy új korszaknak nyilvánítsa a Kazinczy fellépése óta eltelt időt. Csoportja tevékenységi formájaként jelöli ki a polemikus küzdelmet, a közönség megnyeréséért folytatott munkát. Harmadik

megnyilatkozásában pedig Döbrentei barátjának, Dessewffy József grófnak válaszolt. E válasz már hallatlan bátorságával is megragadta az olvasót. Hiszen egy nincstelen értelmiségi szállt itt szembe a gróffal, az egyik legtekintélyesebb országgyűlési követtel; az irodalmi életben alig ismert név a negyvenesztendősi pályára visszatekintő íróval, mecénással, főszerkesztővel! Itt hangzik el az egész vitának a legfontosabb eredménye: az írói reszpublika ki nyilvánítása. Bajza válasza az adott társadalom egész értékszerkezetének jogosultságát kikezdi. Híres felkiáltásában már valami érződik 1848 forradalmas zúgásából:

Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni; tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van; mivel tartozom mindeniknek, egyenként és együtt, értem; de értem viszont azt is, s igen jól, hogy ezen tartozás, ezen kötelek csak a polgári kör határáig nyúlnak, s ott, hol az írói reszpublika kezdődik, hol a tudományok országába léptünk, hol a társalkodási konvencióknak vége, ezek is megszakadtak. Itt nem érdem, nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget; s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok tétet és fejet hajtani, nem semmi auktoritásnak, nem senmi grófi méltóságnak. Jaj akkor a magyar literatúrának, jaj az ész kultúrájának egész egyetemleg, ha felette mágnási kény diktátorkodik, ha az igazság őszinte szavát hatalomszó harsoghatja le!

Bajza az úri műkedvelő és a szakember, a mindenhez érteni akaró polihisztor és a hivatását alaposan ismerő specialista ellentétét állítja előtérbe, ezzel együtt pedig a feudális és a polgárosult műveltségideál különbözőségét. Szellemi horizontján az önálló, autonóm ítélőerő kerül a legmagasabb polcra, szemben az emlékezéssel – a feudális iskola alapvető értékszerkezetével.

A kimondott szó felelősség, a szó kimondásához mindenkinek joga van, a szó kimondása hatalommal ruházza fel mindazokat, akik azzal eszük és lelkiismeretük szerint élni tudnak – ezeket a princípiumokat vési olvasói tudatába Bajza válasza. S e sarkelvek mögött – bármennyire nem mennek is túl a polgárosodó nemesség reformprogramján – lehetetlen nem érzékelni a júliusi forradalom felhajtóerejét.

Bajza polémiái és a *Kritikai Lapok* egyedülálló visszhangot keltett az olvasók körében. A folyóirat első füzetéből 1833-ban új kiadást kellett készíteni. Kazinczy Kölcseynek számolt be arról, hogy a pesti kaszinóban a *Kritikai Lapokról* folyt a szó, hogy Bajza harmadik cikkét gróf Festetics János fennszóval olvasta fel itt, miközben a jelenlevők kórusban kiáltották: „Merito caeditur Dessewffy!” Egy másik levélből azt is megtudjuk, hogy a megszegyénített gróf „iszonyú haraggal hagyta el Pestet”.

A nyelvújítási harc vezére maga is messzemenően egyetértett a *Conversations-Lexikon*-i pörrel. Kölcsey viszont nem. Aggódott amiatt, hogy a „csata-

piac” veszélyezteti, megosztja a reformer ellenzék táborát. Tartott attól, hogy a fiatalok polemikus harci szenvedélye túlfeszíti a húrt. Véleményét Bajza előtt sem titkolta, s fenntartásait *Országgyűlési naplójában* is megtaláljuk.

Bajza azonban tudta jól, mit akar – egy megújult országot, ahol a képességek számítanak.

Egyike volt azoknak, akiknek írásaiban a legkorábban csillant meg az alkotmányos-liberális Magyarország vágyképe. Már Széchenyi *Hitelének* megjelenésével egy időben, 1830 januárjában olyan írást közölt a *Tudományos Gyűjteményben*, amelyben Angliát jelölte meg követendő mintaországgént. *Néhány vonás Lord Chatam karakteréből* címmel a szigetországot azért ünnepli, mert ott szabad tere nyílik a szónak és az írásnak, „a közvélemény ezen két hatalmas tényezőjének”. Bajzában a szegény sorsú nemesi értelmiségi szólal meg, ki utat követel tehetsége számára. Olyan világot szeretne, melyben az alkotó individualitás fölött nem rendelkezhet semmiféle önkényes hatalom, s ahol ez az individualitás maga is részese a közösség hatalmának.

Nem sokkal később rendszeres alkalom nyílt arra, hogy Bajza részletesen a közönség elé állítsa politikai ideáljait. 1832 elején elvállalta a Széchenyi égisze alatt újonnan megjelenő politikai újság, a *Jelenkor* kulturális melléklapjának, a *Társalkodónak* a szerkesztését. Cikk sorozatában orientálja ekkor a közvéleményt a kortárs nagyvilág átalakulásáról: már a folyóirat előszavában megnyilatkozik a jellegzetes bajzai karakter és formátum. Előtte a közönség is részese az újság munkájának: „öngondolkodásának erejé”-re apelál, akárcsak évtizedekkel korábban Kármán.

Ezt követően a szerkesztő két elvi cikkben határozza meg történetfilozófiai, illetve erkölcsfilozófiai álláspontját. *Négy legfőbb változás az emberiségben* című cikkének már a címe is sokatmondó: tükrözi, hogy Bajza a történelem legfőbb mozgatójának a változást és az általa előidézett haladást tekintti. A nagy változás szerinte V. Károly korára esik – ami ekkor történt, az emberiség egész létét újabb hatalomra emelte. A lőpor, a könyvnyomtatás, a két India és Amerika felfedezése, a reformáció óriási lépései voltak a világ mozgásának. Bajza mindenekelőtt az amerikai társadalom létrejöttét tartja korszakalkotónak, mert ez nyitotta meg az emberiség előtt a szabadság útját. A felfedezések erejét az „idő szelleme” a kereskedés által fejtette ki: ez vezetett a felvilágosodás győzelmére, a nagyvilág egységének tudatosulására.

Milyen ember legyen az, aki változtat? Mit igényel a kor az egyéntől? Erre a szerkesztő a feudális és a polgári értékideál szembesítésével válaszol. *Nagy Sándor és Caesar* címmel összehasonlítja az ókor két vezéregyéniségét. Számára Nagy Sándor csak hős, míg Caesar – nagy ember. Az utóbbi ugyanis önerejének többet köszön, mint szerencséjének. Tettei meghatározott irányt követnek. A hős viszont csak merészségére számít, hevétől elragadtat-

va cselekszik. Bajza felfogásában nem az egyéni vitézség, heroizmus nemeség kultiválta értékjegyei minősítenek többé, hanem a polgáris kvalitások: az ésszerűség, a számítás, a logika, a gyakorlati haszon. Nem a rombolás képességei, hanem az építő munkáié.

A *Társalkodó*ba írott Bajza-cikkek közül tizenegy az akkori angliai helyzettel foglalkozik. A témaválasztásban a szigetország parlamenti reformja körüli forrongások befolyásolták a szerzőt, az azokból hazánkra vonatkozó tanulságok. Az a törekvés mozgatja, hogy angliai politikusportréiban bemutassa azokat az embereket, akik nem, vagy nem elsősorban származásuk, hanem tehetségük és teljesítményük alapján vitték valamire, váltak a politika irányítóivá. Másrészt, hogy megismertessen az olvasóval egy olyan országot, ahol vértelenül, erőszaktól mentesen, azaz a liberalizmus forradalomellenes eszméi szerint alapvető változásokat lehetett megvalósítani. Bajza a közönség elébe kívánja tárni, mint küzdenek valamely országban alkotmányos eszközökért. Megjeleníti működésében a képviseleti rendszert, a polgári parlamentarizmust. S az sem mellékes, hogy az abszolutizmus idején egész sor olyan politikust rajzol ideálul, akik egy despotikus uralkodó ellenében váltak a nép kedvenceivé.

Ez adja meg ábrázolásában a híres reformminiszter, Lord Grey értékét. Az akkori kormányelnöknek mindenekelőtt az az érdeme előtte, hogy a hatalomtól távol is ellene mert mondani a walesi herceg törvénytelen követeléseinek. Másik nagy érdeme, hogy híve volt az egyes országok önállóságának: „...tűzzel kelt ki azon rendszer ellen, mely független tartományokat idegen hatalom alá vete, és szabad nemzeteket függetlenségöktől és törvényeiktől foszta meg.” Felrója viszont neki azt, hogy kevéssé hallgat a nép véleményére. Ez különben egyike azon elvi különbségeknek, amely egy évtized múltán Bajzát eltávolítja majd Széchenyi követésétől, s a néptribun Kosuth hívévé teszi.

Merőben más polgári jellemváltozatot mutat be Lord Holland arcképében. A híres Fox unokaöccse Bajza ábrázolása szerint rendkívül szeretetreméltó ember, csupa jóindulat, közvetlenség, derű (merő ellentéte tehát a feszes és gögbe merevedett hazai országnagyoknak). A harmadik portré alanyának adózik a legnagyobb tisztelettel: Henry Broughamnál mindent megtalál, amit a politikusoktól megkíván. Felkészültséget, tárgyismeretet, logikát, végiggondolt, szerves koncepciót, célratörést, meggyőző erőt. Broughamnál is elsősorban a munka válik követendő ideállá: Bajza elismerését főleg azzal váltja ki, hogy hatalmas parlamenti beszédeit rendszerint akkor szokta mondani, amikor már napi nyolc órát dolgozott mint ügyvéd, vagy értekezést írt fél éjjel az *Edinburgh Review*-ba.

A politikában való választást megkönnyítendő mutatja be a szigetország politikai rendszerét *A whig és tory párt Angliában* című cikk. Bajza értelmezésében whigek azok, akik a nép emberei, a törvények védői a miniszterek ön-

kénye és a korona hatalmának terjedése ellen. A toryk pedig a királyi önkénynek, a vallási fanatizmusnak a hívei, a türelem ellenségei, a telekbirtok arisztokráciájának barátai, a kereskedői osztály, a polgári rend irigyei. Bajza ezúttal sem hagy kétséget afelől, kinek jósolja a diadalt: „...Wellington a maga tory lordjaival csak a vízár ellen látszik erőszakosan úszni, s pártjának elvei úgy fognak nemsokára elkorhadni, mint azon telkek, melyeknek védelmére oly kétségbeesetten harcol.”

Az eddig ismertett Bajza-cikkek elsősorban a szabadság eszméjének érvényesülését mutatták be. A szerkesztő azonban sort kerít az esélyegyenlőség ideájának propagálására is: *Népoktatás Angliában* címmel az angliai népművelés rendszerének egyik részét ismerteti. Teszi ezt azért, hogy olvasóit ösztönözze a műveltségi monopólium megtörésére, általa pedig a nép nemzetbe emelésének megindítására. Az osztályok érdekeinek összekapcsolása, a kulturális érdekegyesítés a vezérlő gondolata ennek az írásnak.

E cikksorozat elsősorban a hazai hatalmi politikai rendszer nemesi pólusára vonatkozóan nyújtott okulást. Más cikkeiben Bajza ugyancsak meggondolkodtatóan szolgáltatott tanulságokat e rendszer másik sarkpontja – az uralkodóház és környezete – politikájára vonatkozólag is. A bécsi Burg szenilis lakójával szemben olyan legfelsőbb vezetőket mutat be, akik épp a hatalom korlátozása révén tudják eredményesen gyakorolni hatalmukat, akik nem fölötte élnek a tömegeknek, hanem vele. S ahol az államfő is egyszerű ember, ott az egyszerű ember is államfő lehet – hangzik a bajzai ítélet.

Mindennek sokoldalú érzékeltetésére főképp a három amerikai útirajz szolgál. Kivált két útirajz közlése vall Bajza kivételes szerkesztői bátorságáról. Ezeknél ugyanis a cím alatt ott szerepel: „Sidons szerint.” Ez a Sidons nem más, mint Karl Postl, híressé vált másik írói nevén Charles Sealsfield, Metternich uralmának egyik legszenvedélyesebb ellenfele. Sealsfield 1828-ban Londonban közreadta *Austria as it is* című, gyilkos erejű röpiratát: ilyen megsemmisítő erejű kritikában az uralkodó és kancellárja addig nem részesült. A röpiratot Bécsben azonnal eltiltották, példányait összeszedték, a szerzőt feketelistára tették.

Bajzának Sidons-Sealsfield nyomán alkotott első cikke Jefferson sírjánál azt örökíti meg, miként áldozott az osztrák író a nagy elnök emlékének. Jefferson nagy érdeme: ugyanazzal a buzgalommal, amellyel hazája függetlenségén munkált, igyekezett élete alkonyán a műveltség terjesztése által a republika javát szolgálni. Még nagyobb tisztelettel adózik Sidons (és Bajza) Washingtonnak. A róla rajzolt képmás valósággal a polgárság ideálképe. Elnöki rezidenciát mutat be a harmadik amerikai útirajz is: John Quincy Adams elnök élet- és munkamódját a Capitoliumban. Adams ebédjénél a vendégek oda ülhettek, ahová tetszett, rangra, hivatalra nem voltak tekintettel.

Bajza sorra összehasonlításokat tesz az európai udvarokkal. Egyik legérdekesebb cikkében részletesen foglalkozik a svéd királysággal ekkor perszo-

nálunióban élő Norvégiával. Az tetszik itt neki, hogy norvég földön a nemzet előbbre való, mint az állam feje. Itt a király a nemzet kívánságait nem vetheti vissza, ha az országgyűlés háromszor terjeszti azokat elő, belőlük törvény lesz; ha viszont a király javaslatát vetik vissza harmadszor, elvesztik érvényüket. S mindez olyan országban valósult meg, mely nem is olyan régen éppúgy idegen elnyomás alatt élt, mint hazánk abban az időben.

A kétféle jövőtávlatot, amelyet az angol pártok tevékenységére kivetített, Bajza az uralkodók tetteire is ügyesen alkalmazza. Megeleveníti a jó királyt: közli Károly Frigyes badeni nagyfejedelemnek azt a beszédét, amellyel 1783-ban a jobbágyságot eltörölte. E szavak némiképp a liberalizmus kánonjának is beillenek:

Előttem az egész státus egy nemzetséget teszen, hol minden egyes személynek az egész javát kell munkálnia. A fejedelemnek, valamint a rendeknek egy s ugyanazon fő kötelességök van. Szabadság a társasági körben abból áll, hogy sajátjával mindenki kénye szerint éljen a törvények korlátja között s védelme alatt... Szabadság szüli a gazdagságot és jólétet, melyre úgy kell törekednie a fejedelemnek, mint a legutolsó pásztornak. Egyik rendnek a másikat kell gyámolítania.

S Párizs? A júliusi forradalom városa nem szerepel ezen a sajátos „világterképen”? Éppenséggel a francia viszonyok adnak számára lehetőséget arra, hogy a vágyott jövőt leginkább körvonalazza. *Voltaire és Rousseau, vagy milyen befolyása volt e két író munkáinak Franciaországra?* címmel választást kínál az olvasó számára a fennálló rend elfogadása, illetve a republikanizmus vállalása között. A kétféle elvrendszer kihatásáról szólva Bajza a forradalmiságot éppúgy elutasítja, mint az állapotok stagnálását. Szerinte ha Franciaország előre tudhatta volna a továbbiakat, talán nem haladt volna tovább. Erre azonban nem volt képes – figyelmezteti az olvasókat –, mert „...a sors nem engedi magát menetelében gátoltatni. Régi törvények, ideák, szokások megszüntenek; a régi társaság kimeríté minden hatalmát, változásra való szükség.”

A *Társalkodóban* névtelenül közzétett Bajza-cikkek több szempontból kirajzolják az 1837-től megjelentetett nagy fontosságú folyóirat, az *Athenaeum* szellemi irányát. Ebben a vállalkozásban tudta a szerkesztő – munkatársi gárdájával együtt – legeredményesebben képviselni politikai értékvilágát. A jog és az igazság, a haza és az emberiség szempontjainak érvényesítése egyedülálló eszmei értékke teszik e folyóiratot, a liberális ideák egykori központi fórumát. Szerzteágazó és igen sikeres harcot folytatott a jogegyenlőség elvének meggyökereztetéséért, az uralkodó és az arisztokrácia hatalmának korlátozásáért, a nép nemzetbe fogadásáért. A reformkor eszméinek századában nem volt idehaza hitelesebb tolmácsa, mint az *Athenaeum*.

Az új folyóirat programját Bajza – Hardenberg liberális porosz kancellár szavait idézve – tömören és plasztikusan fogalmazta meg:

...az ország minden lakója személyesen szabad, erőit is szabadon kifejthesse és használhassa, anélkül hogy ebben valaki önkénye által akadályoztathatnék; hogy senki egyoldalúan terhet ne viseljen, mely nem közös és egyenlő erővel nem viseltetik; hogy a törvény előtt minden országalattinak egyenlőség biztosítottassék és az igazság szigorúan és pontosan kiszolgáltatassék, hogy az érdem, akármely rendben legyen, háborítatlanul emelkedhessék.

E programból adódóan a szerkesztésnek elsődleges törekvése az, hogy a nemességet meggyőzze az előjogairól való lemondás elkerülhetetlenségéről. Nem a nemesben, hanem a polgárban látják immár a társadalmi ideált, nem a társadalmi állást tekintik döntő értékmérőnek, hanem a közhasznú munkásságot.

Bajza tehát az *Athenaeumban* új társadalmi és nemzetfogalmat népszerűsít: ebbe nemcsak a jobbágy és a kézműves tartozik bele, hanem a lelencházak lakói, a törvénytelen születésűek és a zsidók is. Fenntartással él viszont az arisztokráciával szemben: csak akkor fogadják el azontúl a nemzet tagjának, ha megérti az idők szavát.

Az arisztokrácia mellett az udvar és az abszolutista kormányrendszer is állandó céltáblája Bajza *Athenaeumának*. Az abszolutizmussal szemben tanúsított ellenállásuk odáig terjed, hogy összehasonlításokat mernek tenni az európai uralkodók és az amerikai elnök közjogi lehetőségei között. Olyan végrehajtó hatalmat kívánnak, melynek lehetőségei korlátozottak lennének.

A hazafiság minőségileg más eszmei kategória az *Athenaeumnál*, mint ahogyan az a nemesség köztudatában élt. Kölcsönhatásba hozzák a világpolgárisággal, amelynek jogosultságát azelőtt a nemesség tagadta. Kiemelik az emberi kötelességek fontosságát is, hangsúlyozzák a közös emberi érdekek szerepét, az alkotmányos szabadság egyetemes voltát. Nemzet és haladás fogalmai között nem látnak semmiféle konfliktust, sőt, a nemzet korszerű fogalmát épp a haladás szolgálatában jelölik meg. A polgári hazafogalom az *Athenaeumban* kategorikus imperativus: „Hol az értelem fejletlen marad, ott nincs haza; hol az indulatok féktelenül csaponghatnak, ott nincs haza; hol a törvények és jogok nem szentek, ott nincs haza; hol az ember akármi okból és módon nem ember, ott nincs haza.”

A folyóirat nagy várakozással, sőt rajongással fordul a fejlettebb nyugat-európai államok hétköznapjai felé. Bajza adja meg az alaphangot: *Kelet és nyugot* címmel eszményképet rajzol a nyugati emberekről, főként attól a meggondolástól vezettetve, mivel azok a cselekvést többre becsülik a nyugalomnál, s haladásuk csendes, de szakadatlan. Nem véletlen, hogy a reformkori politikai publicisztika sajátos műfaja, az útleírás az *Athenaeum* hasábjain gyökeresedik meg véglegesen. Alig akad ebben az időszakban sikeres nyu-

gat-európai útirajzunk, amelyből megjelenése előtt Bajza ne közölne részleteket. Szalay László, Szemere Bertalan, Irinyi József és mások útirajzaiban előcsillan a jövő – követendő erényeivel és kijavítandó hibáival együtt.

S nemcsak a nyugati országokban utaznak Bajza munkatársai, hanem idehaza, szerte az országban is. Leírásaik a hazai tájakról kritikusak, leverőek, eszméltetőek. Nép- és tájismertetéseik között nemegyszer döbbenetes realizmusú szociográfiai pillanatképek akadnak. Parlagiságot, mozdulatlanságot, szűklátókörűséget érzékelnek mindenfelé az országban.

Bajzáék nem részleges változásokat kívánnak, hanem alapvető szerkezeti jellegűeket. Nem elégednek meg a mezőgazdaság kapitalizálásával, hanem az ország egész gazdasági, politikai és kulturális életének átalakítását tervezik. S már nem annyira Széchenyi elképzelései szerint, azaz felülről hozott intézkedésekkel, mint inkább tömegmozgalommal, szervezett ellenzékkel, azaz párt alakításával. Bajza szerkesztésének egyik legfontosabb érdeme, hogy a reformok kérdéseit egyes közéleti emberek egymástól elszigetelt problémafelvetéseiből osztársadalmi üggyé tudja változtatni.

Elsődleges célja az államszerkezet, a hatalompolitikai struktúra újjáalkotása. Főképp a parlamentarizmusra, a képviseleti rendszerre való áttérés áll a közölt írások homlokterében, a rendi országgyűlés szűkkörűségének és elavult mechanizmusának reformja. Helyi vonatkozásban pedig az önkormányzat elterjesztése. Azt kívánják, hogy a választói képességet a nemzet mindegyik osztályára terjesszék ki, a követ pedig ne küldőinek, hanem az egész nemzetnek legyen a képviselője. S a néptömegek közügyekbe való bevonásának, az új nemzetfogalom elterjesztésének része itt az esküdtszék intézményének propagálása is: védőfálnak látják bárminő önkénnyel szemben.

Nem kisebb horderejűek Bajzáék tulajdont illető javaslatai. Legnagyobb részük – magától értetődően – a jobbágyfelszabadítás, illetve a szabad föld kérdésével kapcsolatos. Szorgalmazzák a polgári adásvételt, az adós–hitelező viszonyt megalapozó váltótörvényt. Nemcsak az ősiség eltörlését s a jobbágyosság szabad birtokbírhatását javasolják, de kényszerítő örökváltságot, a feudális függés egyöntetű eltörlését is. A papi tizednek az ország által való átvállalása is szerepel elgondolásaik között.

Bajza szerkesztése nem volt elfogult – nem mindenben látta problémamentesnek a kapitalizmus távlatait. Cikkírói felvetik a tulajdonviszonyok, az elosztás anomáliáit, a tőke–munka ellentétet. Olyan szerző is akad, aki szerint a pauperizmus rákfenéje rája Európa nyugati államai jólétének gyökerét, s előbb-utóbb halálos harc fog kitörni a mindennapi kenyérért. Az *Athenaeum* a társulási eszmében jelöli meg a kapitalizmus kijavításának lehetőségét.

A szerkesztő, a későbbi történész, eszméi szolgálatába állítja folyóiratában a történettudományt is. Az *Athenaeum* történelemfilozófiája az emberi cselekvőerő propagálásán alapul, mely szerint az ember képességei által urává lehet a szükségszerűségeknek, a szabadság csak az aktivitásnak terméke le-

het. Az itt közzétett történeti cikkek a nép életének, sorsának tükrözését tartják fő feladatuknak. Azt, hogy elsősorban az emberi szándék, a munka történetét elevenítsék meg.

Bajzát kora ifjúságától kezdve vonzotta a történelem. Az emberiség jövőjére szeretett következtetni általa, tanulságait felhasználni a hazai viszonyok észszerű átalakítására. Számára a történelem az igazság és az értelem érvényre jutásának a terepe volt, az ember magára találásának, önfelszabadításának a letéteményese, az előrejutás nagy esélye. A bele nem nyugvásé, a cselekvő akaraté. E nemű feladatvállalásának céljáról maga vallotta a következőket 1845 nyarán, világtörténeti összefoglalásában:

Történetírónak a kedélyre és érzésekre s a képzelmi erőre is kell hatni, az akaratot és erkölcsi erőt edzeni, szeretetet lehelni az emberi kebelbe az erény és gyűlöletet a véték iránt s lelkesülést gerjeszteni nagy tettekre, s mint egyvalaki Livius tekintélyére hivatkozva mondá, a történetírásból meg kell tanulnunk ismét történetet, és pedig jobbat csinálnunk.

Mindehhez azonban az addigi történetírói gyakorlatot meg kellett változtatni. Ennek fő exponensével, Horvát Istvánnal már a harmincas évek első felében megküzdött. Vele harcolva fejtette ki az új történetírói iskola elveit, a romantikus-liberális historizmus felfogását. Eszerint Horvát a múltat a múltért vizsgálja, Bajza a jelenért. Nála nemcsak cél a történetírás, hanem eszköz is. S Bajza számára a történetvizsgálat lényege többé nem a regisztrálás, a pusztá tudomásulvétel, hanem az oknyomozás, az összefüggések felderítése, a változások érzékeny kitapintása. A pusztá esemény őt kevésbé érdekli, sokkal inkább az, hogy milyen emberi mozgás rejtett mögötte. Történetsszemléletének középpontjában tehát nem a genealógiák, a régi nemzetségek leszármazási táblái állanak, hanem az emberi cselekvések rugóinak a megértése.

Én nem elégszem meg annak tudásával, *mi történt*, hanem azt kívánom kifejteni filozófiai szellemmel – mert a história szellem nélkül csak sovány emlékeztető krónika – *miért történt ez vagy amaz így és nem másképp*, s miért kellett szükségképpen így történnie.

Ezúttal is polárisan ütközik egymással kétfajta kultúrakoncepció. Bajza az ismereteket önmagukban már nem tartja elegendőeknek, hanem *hasznos* ismereteket követel a történetírástól. „Az okosság becsesebb a tudásnál” – nyilvánítja ki a polgári mentalitás sarkelvét, hozzátéve azt, amit már Dessewffyvel való vitájában is kifejtett: a műveltség pedig több a tanultságnál.

Rendszeresen a történettudománnyal Bajza csak akkor tudott foglalkozni, amikor 1843 végén a szerkesztéssel felhagyott. Ekkor Hartleben Konrád Adolf könyvkiadó felszólítására két sorozathoz kezdett: az egyikben – az *Új Plutarch* címűben „minden korok és nemzetek leghíresebb férfiai – és höl-

gyeinek arc- és életrajzá"-t örökítette meg; a másikban, mely a *Világtörténet, I. k. Hajdankor* címet viselte, az emberiség első két korszakát foglalta össze F. C. Schlosser világtörténete alapján. Az 1845-ben megjelent munka Bajza eszméinek szótárául szolgált, a vágyott társadalom- és nemzetideál előzményeinek megörökítésére. Mint a szerző barátjának, Wesselényi Miklósnak 1845. április 21-én írta:

Engem egy Világtörténet írása foglal el egy pár évre, melyet Hartleben könyvárus fel-szólítására készítek. Azt hiszem, hogy ily nemű munkára, ha sikerülend, sokat használhatni és a honnak tisztább kedélyű embereire nem kevésbé lehet hatni. Céloom e munka által annyi szabad nézetet és elvet elhinteni az olvasó közönségben, mennyit te velem együtt ohajtanál, azonban ha csak egy tizede lesz is ohajtásainknak, meg fogja érdemlenni a fáradságot. Az emberi művelődés történetei, melyeket a jeles Kolb után a *Történeti Könyvtár* két első kötetében tavál közlöttem, s melyért a sötétség fiai, kivált a katolikus papság, átkot kiált rám, alig hinnéd, mily sok szerencsével csúszott át a cenzurán, s mily sok jó politikai eszmét foglal magában. Ezért van oly jó kelete és ezért zúdult fel a fekete sereg.

E levelében Bajza a szerkesztésében kiadott könyvsorozatra utal, melyben Dahlmann angol, Mignet francia forradalomtörténete, továbbá Kolb művelődéstörténete jelent meg, s a liberális eszméknek szinte tárháza volt.

Legnagyobb történészi vállalkozásának mindazonáltal a négykötetesre tervezett *Világtörténet* indult, amelynek azonban a forradalom és a szabadságharc eseményei következtében csupán az első kötete látott napvilágot. E munka kompilatív jellege ellenére szintén Bajza szellemi képmását viselte magán: ideálja Cicero volt s az uticai Cato. Az előbbi azért, mert nem születése, hanem önéreje által vált kiemelkedővé; az utóbbi azért, mert egyike volt a legtisztább jellemeknek: „képtelen volt kibékülni kora romlottságaival és azon kor embereinek gyarlóságaival”.

Bajza – Hegel nyomán – ellentétek harcának látja a históriát. A középkorban szerinte a szorgalom harcolt a tunyasággal, a szellem az érzékiséggel, a világ a sötétséggel, a műveltség a vadsággal, a szabadság magasabb élete a szolgasággal. A jövő mozgató erejét már a régebbi időkben is a polgárságban érzékeli, szerinte a harmadik rend volt a műveltség, a felvilágosodás és a jólét központja. A haladás lehetőségeit aggálytalanul ítéli meg, úgy véli, hogy a könyvnyomtatás, a lőpor és az iránytű feltalálása, a felfedezések mind arra utalnak, hogy a „szabadság és tulajdon” társadalmának eljövetele már nem késhet soká.

Bajza nézetei a negyvenes években mindinkább radikalizálódnak. Széchenyi hívéből Kossuth követőjévé válik – híven a nemesi ellenzék java részének tudatmozgásához. Kossuth pártján áll már 1841 őszén a Széchenyi–Kossuth

összezsapáskor: közli az *Athenaeumban* Vörösmarty szenvedélyesen Széchenyi-ellenes állásfoglalását. Utóbb, 1849. május 29-i levelében is azt írja Kossuthnak, hogy politikai elvei az övével régóta rokonok. Így látta a közvélemény is, mert az Ellenzéki Kör Bajzára bízta az *Ellenőr* című politikai almanach szerkesztését. Ennek ő sikeresen eleget tett: 1848 elején külföldön megjelent a vállalkozás, mely már teljességgel az átalakulás szellemiségét hordozta magán. Fáy András, Szemere Bertalan, Szalay László, Irinyi József, Lukács Móric, Kossuth, Vajda Péter, Vörösmarty, Petőfi, Vachott Sándor és Garay János neve fémjelezte a gyűjteményt.

Természetesen Bajzaé is, aki itt tette közzé *Nemzetiség és nyelv* címmel 1846-ban az Akadémián tartott felolvasását. Az előadás vegytisztán közvetíti a kor nemesi liberalizmusát mindinkább átható-megmeregítő nacionalizmust. Ezzel nem kívánjuk tagadni a bajzai felfogás hazaszeretetre apellálásának jogosultságát, sem azt, hogy minden népnek törekvése önállóságának védelme. Indokolt a nyelv nemzeti féltése is. Ugyanakkor azonban xenofób jelleget az okfejtésben az, hogy az idegen nyelv tanulása kártékony az egész nemzetre, a magyarság a szomszéd népnek a nyelvét ne értse, mert ha azzal él, az az elnemzetietlenedéshez vezet. S bizony az ekkori Bajza szembe fordul egykori, *Athenaeum*-szerkesztő önmagával, amikor azt állítja, hogy a magyaroknak szilárdabb és jellemesebb férfiai voltak abban az időben, amikor nemzeti nyelven kívül egyebet nem beszélünk. Akkor is azt teszi, amikor Hunfalvy Pálra hivatkozva úgy vélekedik, hogy az ipartól nagy okunk van félteni nemzetiségünket. A jövőt illetően pedig joggal kelt aggodalmat az olvasóban nemzet és haladás szembeállítását: a tanulmányíró szerint a nemzetiség sokkal féltetőbb kincse a népeknek az alkotmányoknál. E nacionalizmus különben ez idő tájt mindinkább áthatotta más nemesi liberálisok eszmévilágát is: a Bécs által bevezetett adminisztrátori rendszer és a fokozódó nemzetiségi mozgalmak egyaránt előidéztek azt.

1848–1849-ben Bajza mindvégig együtt haladt Kossuthal. Annyira, hogy a nagy év májusában elvállalta a népvezér által kiadott sajtóorgánum, a *Kossuth Hírlapja* szerkesztését. Annak tudatában, hogy e lap – bár a fő kérdésekben együtt haladt az ellenzékkel –, némely vonatkozásban kritikusa is volt a Batthyány-kormánynak. Mindenesetre Bajza sokirányú szerkesztői tapasztalatának jelentős része volt abban, hogy a *Kossuth Hírlapja* a szabadságharc legolvasottabb napilapjává vált. Kosáry Domokos ítéletével egyetérthetünk: „Kitűnő, gondos, higgadt, tapintatos, de ha kellett: erélyes és vitára, polémiára kész politikai szerkesztőnek bizonyult, akinek nem kis része volt abban, hogy a *Kossuth Hírlapja* ilyen színvonalon tudta a maga fontos közvéleményformáló szerepét betölteni.”

Kossuth a Bajza szerkesztette lapban hirdette meg 1848. szeptember 19-én a tömeges felkelést az országra támadó idegen hadak ellen. S híve még a vereség előestéjén, 1849. július 1-jén is lapot adott ki az önálló polgári nemzet-

állam eszméjének szolgálatában. E *Futár* című újságnak azonban már csupán egy száma jelent meg.

A világosi fegyverletétellel Bajza pályája is kettétört. Az út, az érdekegyesítés íve, mely oly magaslatokra vezette el a magyarságot, bezárult. Bajza értelme elhomályosult, mert számára a haladás elvesztette értelmét. Egy egész nemzedék számára sötétedett el ekkor a jövő. Az elborult tudatú, egykor oly világos elméjű Bajza alakja eleven jelképként példázta azt, hogy mi lett a nemzet legszebb reményeivel.